

การเปลี่ยนผ่านความหมายภูมิทัศน์วัฒนธรรม เมืองสกลนคร ในพุทธศตวรรษที่ 16-25*

อนุวัฒน์ การถัก

หลักสูตรสถาปัตยกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ทรงยศ วีระวิมาศ

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การตั้งถิ่นฐานเมืองสกลนครนับตั้งแต่ยุควัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 จนถึงยุควัฒนธรรมล้านช้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-23 ส่งผลให้เกิดการซ้อนทับทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมอันเป็นผลมาจากคติและความเชื่อทางศาสนา โดยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 วัฒนธรรมเขมรได้เข้ามาครอบครองพื้นที่แถบนี้ และได้นำเอาความเชื่อในศาสนาฮินดูและพุทธนิกายมหายานเข้ามาปรับแต่งพื้นที่ โดยใช้คติเทวราชา คติมลลและธรรมเนียมการจัดการพื้นที่ ก่อให้เกิดรูปแบบภูมิทัศน์เมืองตามความเชื่อที่มีศาสนสถานเป็นตัวแทนของเทวบรรพตและเป็นศูนย์กลางจักรวาลตั้งอยู่บริเวณศูนย์กลางเมือง และสถาปนาขอบเขตมลลศักดิ์สิทธิ์ด้วยคูน้ำและคันดินรอบย่านเมืองเก่าสกลนคร ซึ่งสื่อความหมายถึงการให้พื้นที่เมืองสกลนครเป็นพื้นที่มลลศักดิ์สิทธิ์ แต่ภายหลังจากวัฒนธรรมเขมรได้เสื่อมอำนาจลงในปลายพุทธศตวรรษที่ 18 พื้นที่เมืองสกลนครได้ถูกครอบครองโดยวัฒนธรรมล้านช้าง ที่นำเอาความเชื่อตามศาสนาพุทธนิกายเถรวาทเข้ามาเผยแพร่ โดยใช้กระบวนการเข้าครอบครองหรือดัดแปลงพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เดิม และใช้วาทกรรมผ่านตำนานเพื่อการเผยแพร่ความเชื่อในวงกว้าง โดยให้ความหมายใหม่กับพื้นที่เมืองสกลนครนั้นเป็นดินแดนชมพูทวีปตามความเชื่อในไตรภูมิคติ ซึ่งมีความหมายถึงดินแดนที่พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง มีความสงบสุขและอุดมสมบูรณ์ รวมถึงการประดิษฐ์สร้างจารีต ประเพณีเพื่อการตอกย้ำความเชื่อทั้งในระดับสามัญชนและผู้ปกครอง ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพเมืองในรูปแบบพุทธนิกายเถรวาทที่สำคัญคือ การสร้าง ศาสนสถาน (วัด, เจดีย์) เป็นจำนวนมากถึง 12 แห่งภายในเขตเมืองเก่าตามแนวคิดและความเชื่อเรื่องชมพูทวีปที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึงช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นในพุทธศตวรรษที่ 23-25 และปรากฏเป็นร่องรอยทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองสกลนครมาจวบจนปัจจุบัน

คำสำคัญ:

การเปลี่ยนผ่าน | ความหมาย | ภูมิทัศน์วัฒนธรรม | สกลนคร

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “การศึกษาความหมายและคุณค่าของภูมิทัศน์วัฒนธรรมย่านเมืองเก่าสกลนคร” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของดุษฎีนิพนธ์หลักสูตรสถาปัตยกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Transformation in the Cultural Landscape of SakonNakorn and its Significance from the 11th - 20th Century

Anuwat Kranthak

Doctor of Architecture Program

Faculty of Architecture, Khonkaen University

Songyot Weerataweemat

Faculty of Architecture, Khonkaen University

Abstract

Evidence of settlements in SakonNakorn from the period of Khmer civilization in 11th century up to the Lao LanChang period during the 13th-18th centuries, revealed superimposed layers of cultural landscapes that were influenced by local myths and religious beliefs. During the 11th-13th centuries, the area of SakonNakorn was under the influence of Khmer culture. Hindu and Mahayana Buddhist doctrines were introduced, and the concept of Devaraja divine rulers and Cosmic Mandala were applied to architecture and site planning. Thus the image of the city had the place of worship, representing Celestial Mountain at the center of the universe, located at the center of the settlement, and the boundary of this sacred domain was defined by moats and embankments which surrounded the ancient city of SakonNakorn. This signified that SakonNakorn itself was in effect, a sacred domain, or the Cosmic Mandala. However, after the decline of Khmer civilization during the late 12th century, SakonNakorn became occupied by the Lao of LanChang. Theravada Buddhist ideologies were introduced, and former religious architecture in the Khmer style were modified according to the doctrines of the new sect. A new significance was accorded to SakonNakorn through legendary stories that turned it into a land of Jambudvipa, the southernmost continent according to Triphum (three worlds) Buddhist cosmological belief, which meant that it was a land where Buddhism flourished and full of peace and prosperity. This was also where traditions and customs were created to instill the belief into the minds of both commoners and rulers alike. Consequently, important changes to the physical form of the city under Theravada ideologies took place with the construction of up to twelve Buddhist temples within the area of the old city according to the concept of Jambudvipa. This development continued up until the Early Bangkok period in 18th-19th centuries and remains a legacy of SakonNakorn's cultural landscape from past to present.

Keyword: Transformation | Meaning | Cultural Landscape | SakonNakhon

1. กล่าวนำ

ปัจจุบันเมืองสกลนครยังคงพบเห็นร่องรอยที่แสดงถึงความสำคัญของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่เช่น รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบอารยธรรมเขมร บึงหนองหานที่เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมทางธรรมชาติที่ผูกติดกับตำนานและการดำรงชีพ พระธาตุเชิงชุมและวัดต่างๆ อาคารบ้านเรือนเก่าที่ยังคงอยู่ในพื้นที่จำนวนมาก รวมถึงวิถีชีวิตของชุมชนที่ยังคงมีความสัมพันธ์กับประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างแนบแน่น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต สังคมเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชนที่ผ่านการให้และสื่อความหมายรวมถึงคุณค่าที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละยุคสมัย ซึ่งการทำความเข้าใจในภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้น มีความหมายสำหรับคนในท้องถิ่น เพราะสร้างขึ้นมาจากคนในท้องถิ่นผ่านทางตำนานหรือเรื่องเล่าต่างๆ ซึ่งเป็นระบบสัญลักษณ์ และสิ่งเหล่านี้เมื่อผ่านกาลเวลานานเข้าก็มีการแปลความหมายแตกต่างกันไป ดังนั้นการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงต้องมีการแปลความหมายเหล่านั้น ตามความคิดและจินตนาการในอดีตกาล หรือจากความคิดของคนในท้องถิ่น จึงจะเห็นความหมายและความสำคัญที่ซ่อนอยู่เบื้องหลัง (Wanlipodom, 2010: 1)

จากประวัติศาสตร์ด้านการพัฒนาการเมืองสกลนครนั้น มีประเด็นที่น่าสนใจ คือ การซ้อนทับของวัฒนธรรมในหลายยุคสมัยที่ผ่านมา นั้น ยังคงเหลือร่องรอยทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมอยู่เป็นจำนวนมาก ดังเช่น ร่องรอยทางความเชื่อทางศาสนาพุทธและฮินดูที่ส่งผลต่อรูปแบบภูมิทัศน์ของเมืองกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ภายใต้คติ ความเชื่อและสังคมวัฒนธรรมในแต่ละยุคสมัย ซึ่งสิ่งที่หลงเหลือมาจนปัจจุบันนี้ล้วนมีคุณค่าในการศึกษา เนื่องจากเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของท้องถิ่น

2. วัตถุประสงค์ของบทความ

1. เพื่อนำเสนอการให้ความหมายภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองสกลนครในบริบทวัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ที่มีผลมาจากคติ ความเชื่อ และแปลความหมายทางกายภาพจากการตั้งถิ่นฐาน
2. เพื่อนำเสนอกระบวนการเปลี่ยนผ่านความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองสกลนครจากวัฒนธรรมเขมรสู่วัฒนธรรมล้านช้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-23
3. เพื่อนำเสนอผลที่เกิดจากการให้ความหมายเชิงพื้นที่เมืองสกลนครในวัฒนธรรมล้านช้างที่ส่งผลต่อเนื่องมาถึงยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-25

3. ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยนี้ใช้การตีความภูมิทัศน์วัฒนธรรมผ่านหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในบริเวณเมืองสกลนคร ตั้งแต่สมัยอารยธรรมเขมรจนถึงสมัยที่อาณาจักรล้านช้างเข้ามามีอำนาจในภายหลัง การตีความหมายจะอยู่บนพื้นฐานของแนวคิดที่สัมพันธ์กับการเมืองการปกครองของแต่ละยุคสมัย ซึ่งมีผลต่อการให้ความหมายของพื้นที่ ผ่านการก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ นอกจากนั้นการปรับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของเมืองสกลนครให้เข้ากับ

คติการจัดการสภาพแวดล้อมของแต่ละแนวคิดในช่วงเวลานั้นๆจึงเป็นประเด็นที่สำคัญ ซึ่งสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมจะสะท้อนการกำหนดความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมโดยรวม ซึ่งในวัฒนธรรมฮินดูและพุทธศาสนาของอารยธรรมเขมร จะอาศัยการตีความจากแนวคิดเรื่องมลทจักรวาล (Mandala) และคติเทวราชา และการตีความหมายในพื้นที่เดียวกันในช่วงระยะเวลาที่ปกครองโดยวัฒนธรรมล้านช้าง จะอาศัยการให้ความหมายผ่านตำนานและการก่อสร้างสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาที่มีพื้นฐานตามหลักการของคติไตรภูมิ

ผลการวิจัย

จากผลการศึกษาได้แบ่งเนื้อหาออกเป็นสองส่วน คือ ส่วนที่หนึ่งกล่าวถึงความหมายเมืองสกลนครในวัฒนธรรมเขมร ซึ่งประกอบด้วยข้อมูลและการวิเคราะห์ในมิติของคติความเชื่อที่ส่งผลต่อกายภาพ และอธิบายลักษณะกายภาพที่มีผลจากการจัดการพื้นที่ตามธรรมเนียมและภูมิปัญญาในวัฒนธรรมเขมร สำหรับส่วนที่สองเป็นการวิเคราะห์ถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงความหมายของพื้นที่ จากวัฒนธรรมเขมรเข้าสู่วัฒนธรรมล้านช้าง โดยนำเสนอการให้ความหมายพื้นที่ในวัฒนธรรมล้านช้างประกอบ เพื่ออธิบายเปรียบเทียบการให้ความหมายพื้นที่ระหว่างสองยุคสมัย

1. ความหมายภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองสกลนครในยุควัฒนธรรมเขมร (พุทธศตวรรษที่ 16 - 18)

ในแง่ของอารยธรรมสกลนครปรากฏหลักฐานของอารยธรรมเขมรที่ซ้อนทับชุมชนเดิมและชุมชนใหม่ โดยปรากฏในรูปแบบของสถาปัตยกรรมและรูปทรงของเมือง ซึ่งกระจายตัวตามเส้นทางจากหนองหานกุมภวาปีจนถึงพระธาตุพนม ที่เป็นเส้นทางอารยธรรมในยุคต่างๆ ในแง่สกล อันได้แก่ หนองหานกุมภวาปี กู่บ้านพันนา พระธาตุตุม พระธาตุนารายณ์เจงเวง พระธาตุเชิงชุม สะพานขอม และสิ้นสุดที่พระธาตุพนม (Fine Art Department, 1997: 97) ซึ่งพบว่าหลักฐานอารยธรรมแบบเขมรนี้มีการกระจายตัวบริเวณหนองหานสกลนคร จึงสันนิษฐานได้ว่า สกลนครคงเป็นเมืองหลักของอารยธรรมเขมรในพื้นที่อีสานเหนือ ในการวางผังเมืองแบบอารยธรรมเขมรนี้ยังคงปรากฏร่องรอยมาจนถึงยุคปัจจุบัน และถือเป็นภูมิลักษณะเมืองที่สำคัญ เนื่องจากองค์ประกอบเมืองได้รับการวางผังขึ้นจากคติความเชื่อ และภูมิปัญญาด้านการจัดการพื้นที่ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1.1 ความหมายเชิงยุทธศาสตร์ที่ตั้งเมือง

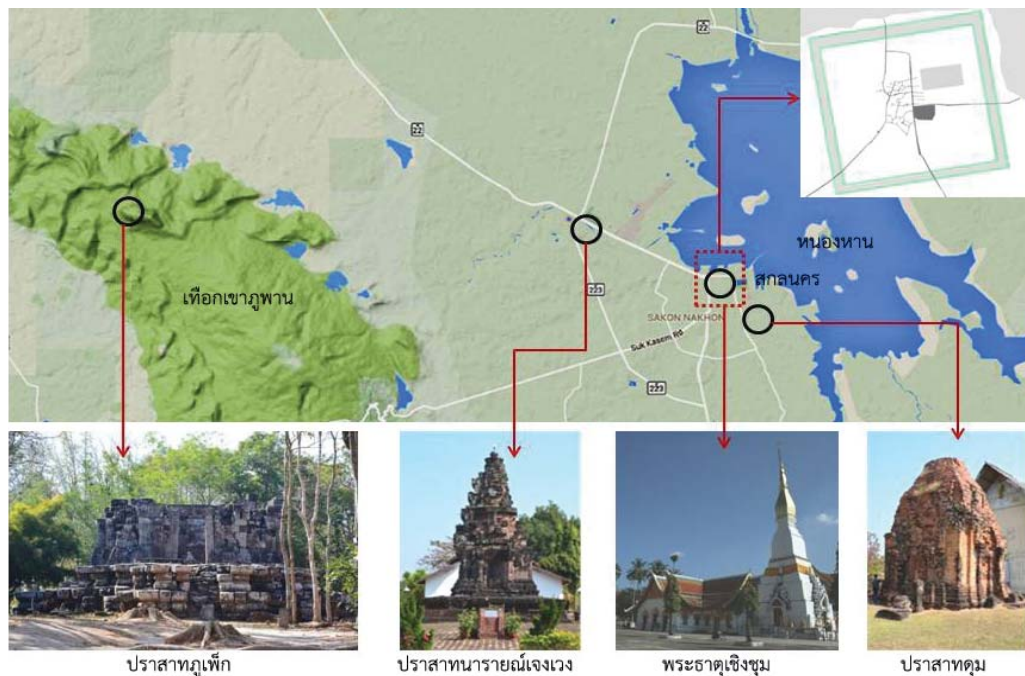
ความสำคัญของเมืองสกลนครในอาณาจักรเขมรนี้ เมื่อพิจารณาจากขนาดและรูปร่างของเมืองที่มีคูน้ำสี่เหลี่ยมล้อมรอบ มีเทวสถานที่เป็นปราสาทหินตั้งอยู่ศูนย์กลางเมือง และองค์ประกอบโดยรอบแล้ว ทำให้สันนิษฐานได้ว่า เป็นเมืองที่สำคัญในระดับภูมิภาคในตอนเหนือของอาณาจักรเขมรที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพระนคร และเป็นเมืองชายแดนที่ติดต่อกับอาณาจักรจัมปาของญวนในขณะนั้น ดังนั้นเมื่อพิจารณาถึงยุทธศาสตร์ในตำแหน่งที่ตั้งระดับภูมิภาคแล้ว การเลือกเมืองสกลนครเป็นจุดยุทธศาสตร์ทางตอนเหนือของอาณาจักรเขมรอาจมีสาเหตุหลายประการดังนี้

1) เป็นเมืองศูนย์กลางทางการค้าหลักในทางตอนเหนือ (เชื่อมต่อกับเมืองหนองหานกุมภวาปี) เพื่อการแลกเปลี่ยนสินค้าและทรัพยากรกับชาวพื้นเมือง ที่สามารถลำเลียงเข้าสู่เมืองพระนครได้โดยมีเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางในการรวบรวมก่อนส่งถึงเมืองพระนคร

2) เป็นเมืองศูนย์กลางในการแผ่อิทธิพลทางความเชื่อและศาสนาในบริเวณแอ่งสกลนคร โดยพิจารณาจากองค์ ประกอบทางศาสนาเช่น ปราสาทภูเพ็ก ที่สร้างขึ้นตามคติเทวบรรพตบนยอดภูเขา ซึ่งมีความหมายในการเป็นศูนย์กลางของจักรวาลและแสดงเขตอิทธิพลทางการเมือง เช่นเดียวกับวัดอุประสงค์การสร้างเทวบรรพตที่สำคัญหลายแห่งเช่น ปราสาทพระวิหาร ปราสาทพนมรุ้ง เป็นต้น

3) เป็นเมืองด่านชายแดนทางตอนเหนือสำหรับป้องกันการรุกรานจากอาณาจักรทางตอนเหนือเช่น อาณาจักรจัมปา และจีน ซึ่งในพื้นที่บริเวณแอ่งสกลนครในยุคนั้น ยังคงเป็นพื้นที่ชายขอบของอาณาจักรต่างๆ ดังนั้นการสร้างเมืองสกลนครจึงเป็นการช่วงชิงความได้เปรียบเชิงยุทธศาสตร์ทั้งในด้านการเมือง การปกครอง และการทหาร เพื่อครอบครองพื้นที่สำหรับการได้มาซึ่งทรัพยากรจากท้องถิ่นเช่น เหล็ก เหลือ ข้าว เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับอาณาจักรเขมร

จากการวิเคราะห์ที่ตั้งของเมืองสกลนครในระดับภูมิภาค ทำให้ทราบถึงความสำคัญของเมือง และองค์ประกอบต่างๆที่เกิดขึ้นในยุคอาณาจักรเขมร แต่เนื่องจากการแผ่อิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรในเมืองสกลนครนั้น เป็นช่วงตอนปลายของความรุ่งเรือง อีกทั้งตำแหน่งที่ตั้งของเมืองสกลนคร อยู่ห่างจากศูนย์กลางเมืองพระนครมาก ทำให้สิ่งก่อสร้างและองค์ประกอบเมืองหลายอย่างไม่สามารถสร้างให้เสร็จสมบูรณ์ได้ แต่ก็นับได้ว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองสกลนครอย่างมาก และเกิดเป็นภูมิลักษณะเมืองในสายวัฒนธรรมเขมรที่ปรากฏร่องรอยมาจนปัจจุบัน

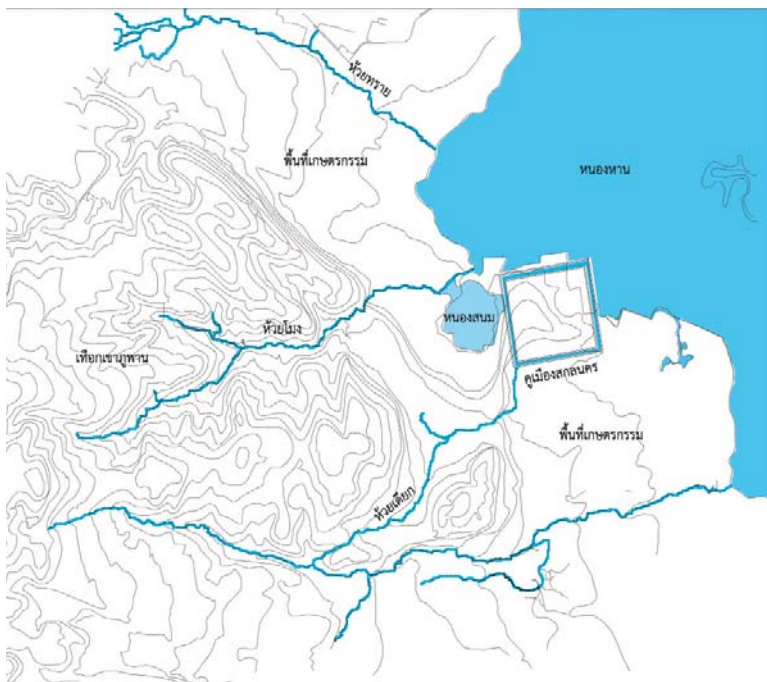
ภาพที่ 1: แสดงหลักฐานโบราณคดีในยุคอนารยธรรมเขมรในพื้นที่เมืองสกลนคร

B-42

หน้าจั่ว: ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม
วารสารวิชาการ ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 2: แสดงภาพถ่ายทางอากาศ บริเวณพื้นที่เมืองสกลนคร พ.ศ. 2516
ที่มา : กรมแผนที่ทหาร

ภาพที่ 3: แสดงภูมิศาสตร์และการจัดการพื้นที่เมืองสกลนครในวัฒนธรรมเขมร

1.2 ความหมายเชิงภูมิศาสตร์ที่ตั้งเมือง

เมื่อพิจารณาในด้านภูมิศาสตร์ การเลือกตำแหน่งที่ตั้งเมืองสกลนครในยุควัฒนธรรมเขมรมีปัจจัยที่สำคัญด้านภูมิประเทศหลายประการดังนี้

1) ปัจจัยเรื่องน้ำ บริเวณที่ตั้งเมืองสกลนครอยู่ติดกับหนองหาน ซึ่งเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่ และมีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะกับการทำเกษตรกรรมและประมง โดยภูมิศาสตร์ของพื้นที่รอบหนองหานนั้น ทางด้านทิศใต้และทิศตะวันออกติดกับเทือกเขาภูพานทำให้มีลำห้วยจำนวนมากที่ไหลผ่านที่ราบก่อนลงสู่หนองหาน ซึ่งบริเวณที่ตั้งเมืองสกลนครมีลำห้วยไหลผ่านได้แก่ ลำห้วยสาขาห้วยเดียกไหลผ่านทางด้านตะวันออก และลำห้วยโง้งไหลผ่านทางทิศตะวันตกของเมือง เมื่อมีการขุดคูน้ำเป็นมลชลของเมือง ก็นำเอาลำห้วยทั้งสองเข้าเชื่อมต่อกับคูน้ำโดยรอบเมืองและระบายลงสู่หนองหาน ทำให้น้ำรอบเมืองเป็นที่กักเก็บน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ อีกทั้งเป็นการป้องกันการนำธรรมชาติไม่ให้ไหลเข้าท่วมในเขตเมืองในฤดูฝนได้

บริเวณที่ขุดเป็นบารายทางทิศเหนือของเมือง สันนิษฐานว่าเป็นเส้นทางของน้ำใต้ดินที่ไหลจากภูพานผ่านวัดพระธาตุเชิงชุมก่อนลงสู่หนองหาน ซึ่งในสมัยก่อนชาวบ้านจะใช้น้ำบ่อที่ขุดไว้ในบริเวณวัดพระธาตุเชิงชุมโดยใช้กระชูดก่น้ำ ถ้ากระชูดกลงไปในบ่อก็จะไปพบกระชุนั้นที่สระพังทอง (บาราย) ซึ่งพื้นที่บริเวณนี้ชาวบ้านเรียกว่า ภูน้ำลอด (Warangrat, 1985: 16) แสดงให้เห็นว่าการเลือกบริเวณที่สร้างบารายได้ถูกกำหนดโดยสภาพธรณีวิทยา ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่วัฒนธรรมเขมรนามาสาสนากับคติ ความเชื่อ ในการจัดการพื้นที่

2) ปัจจัยเรื่องภูมิประเทศ โดยพื้นที่ภายในเขตเมืองเก่าสกลนครมีลักษณะเป็นเนินลูกฟูก และที่ตั้งปราสาทหินองค์ในพระธาตุเชิงชุม มีลักษณะเป็นเนินสูงที่ชาวบ้านเรียกว่า ภูน้ำลอด ซึ่งเป็นลักษณะภูมิประเทศที่ตรงกับคติเทวบรรพตของวัฒนธรรมเขมร จึงถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางของเมืองโดยการสร้างเทวสถานบนเนินสูงแห่งนี้ แล้วจึงสร้างคูน้ำให้เป็นเขตมลชลของเทวสถาน อีกทั้งสภาพภูมิประเทศของเทือกเขาภูพานที่อยู่ใกล้เคียง ก็มีความเหมาะสมในการสร้างเทวสถานตามคติเทวบรรพตด้วยเช่น ปราสาทนารายณ์เจงเวง ปราสาทภูเพ็ก เป็นต้น และปัจจัยเรื่องภูมิประเทศอีกประเด็นคือ พื้นที่เมืองสกลนครมีที่ราบเชิงเขาภูพานอยู่โดยรอบและมีลำห้วยไหลผ่านเป็นจำนวนมาก จึงเหมาะกับการทำเกษตรกรรม ซึ่งเป็นอีกปัจจัยที่ทำให้มีความเหมาะสมในการเป็นที่ตั้งของเมือง

1.3 ความหมายของรูปร่างเมืองกับวิทยาการทางดาราศาสตร์

แนวคิดในการอธิบายรูปร่างของเมืองสกลนครได้อ้างอิงตามหลักคัมภีร์มานสารศิลปศาสตร์ (Manasara Silpa Sastra) ซึ่งเป็นคัมภีร์โบราณในศาสนาฮินดู โดยบทย่อยในคัมภีร์เรื่อง Sanku-Sthapanam ได้กล่าวถึงเรื่องการวางทิศและแกนของสิ่งก่อสร้างตามทิศตะวันออกแท้จากการสังเกตทิศทางและเงาของดวงอาทิตย์และการวัดมุมกับดวงดาว เพื่อกำหนดทิศทางและแนวแกนของผังเมือง (Iyer, 1980: 79-95) ซึ่งเมื่อนำมาอธิบายรูปร่างเมืองสกลนครที่มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสตามแนวคูเมือง มีมุมเอียงจากทิศเหนือสมมุติ (Azimuth) ประมาณ 80 องศา อธิบายได้ว่าการเอียงของผังเมืองมีจุดเริ่มจากการเอียงของปราสาทองค์ในพระธาตุเชิงชุม ซึ่งหันประตูไปสู่ทิศตะวันออกแท้และพระอาทิตย์จะขึ้นตรงกับประตูปราสาทในวันปีใหม่ของปฏิทินมหาศักราชที่เขมรได้รับอิทธิพลจากอินเดีย โดยวันปีใหม่นี้ตรงกับวันสันตวิษุวัต (Vernal Equinox) ที่มีเวลากลางวันเท่ากับกลางคืน ดวงอาทิตย์จะขึ้นในตำแหน่งตะวันออกแท้ตรงกับวันที่ 21 มีนาคม และทางโหราศาสตร์เรียกว่าเป็นจุดแรกของราศี

เมษหรือวันวสันตวิษุวัตที่เป็นวันแรกของฤดูใบไม้ผลิหรือวันปีใหม่ ดังนั้นการเอียงปราสาทเข้าหาทิศดังกล่าวจึงเป็นการรับแสงแรกของฤดูใบไม้ผลิและเป็นวันปีใหม่ตามปฏิทินของวัฒนธรรมเขมร (Boonyathayan, 2006: 114-151)

1.4 คติทางศาสนาและความเชื่อที่ส่งผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรม

คติและความเชื่อทางศาสนาฮินดูและพุทธนิกายมหายาน ได้ส่งผลต่อแนวคิดการสร้างเมืองสกลนคร ในยุควัฒนธรรมเขมร ที่เข้าครอบครองดินแดนในพื้นที่แอ่งสกลนคร คติสำคัญที่มีผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองสกลนครและบริเวณโดยรอบ มี 2 ประการคือ

1) **คติลัทธิเทวราชา (Devaraja) หรือ เทว-ราชา (God-King)** เป็นลัทธิการเคารพบูชากษัตริย์ สาระของความเป็นกษัตริย์ที่กล่าวถึงในคัมภีร์หลายเล่มเชื่อกันว่าสถิตยอยู่ในศิวิลิ่ง ซึ่งตั้งอยู่บนฐานเป็นชั้น ณ ศูนย์กลางของเมือง ซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของโลกด้วย ศิวิลิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นเสมือนเสาหลักของเมืองที่เชื่อว่าจะรับมาจากพระคิวง โดยมีการทำพิธีเชื่อมต่อบนมนุษย์กับเทพเจ้า โดยจะเกิดขึ้นบนภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์ที่ตั้งอยู่ใจกลางเมืองหลวง (Wongthes, 2013: 131) และมีความเชื่อว่ากษัตริย์ทรงเป็นเทพที่จุติลงมาเกิด เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎร เมื่อสวรรคตแล้วดวงวิญญาณจะทรงไปสถิตอยู่กับศิวิลิ่งที่ทรงสร้างขึ้นเพื่อเป็นเสาหลักแห่งพระนคร สำหรับในศาสนาพุทธนิกายมหายานมีความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์เปรียบเหมือนพระโพธิสัตว์ ดังนั้นระหว่างที่พระองค์เป็นมนุษย์พระองค์ทรงเป็นสมมติเทพหรือเทพเจ้าของประชาชน ผลจากคติลัทธิเทวราชานี้ทำให้เกิดธรรมเนียมการสถาปนาศิวิลิ่งขึ้นในใจกลางเมือง และธรรมเนียมการสร้างเทวบรรพต ทำให้เกิดศาสนสถานในรูปแบบเขมรตั้งอยู่ในบริเวณใจกลางและพื้นที่โดยรอบเมืองสกลนคร อันได้แก่ (Fine Art Department, 1997: 100-140)

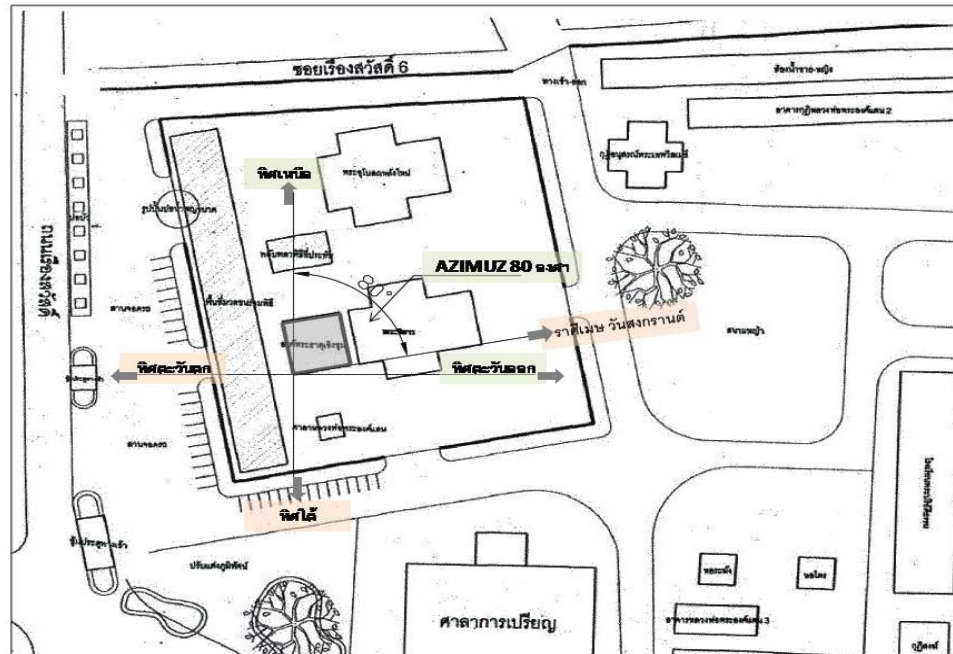
- **ปราสาททองคำในพระธาตุเชิงชุม** ตั้งอยู่กลางย่านเมืองเก่าสกลนคร เป็นปราสาทหินที่สร้างด้วยศิลาแลง มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และมีจารึกบริเวณกรอบประตูทางเข้า ที่กล่าวถึงการอุทิศที่ดินและทรัพย์สินต่างๆแก่เทวสถาน ซึ่งได้กำหนดอายุไว้ประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-17 ส่วนรูปแบบภายนอกที่เป็นปัจจุบัน เป็นการสร้างพระธาตุครอบปราสาท องค์เดิม ซึ่งองค์พระธาตุมีรูปแบบตามคติล้านช้าง

- **ปราสาทนารายณ์เจงเวง** ตั้งอยู่บ้านธาตุเจงเวง อำเภอเมืองสกลนคร ห่างตัวเมืองประมาณ 5 กิโลเมตร เป็นปราสาทที่ก่อด้วยหินทรายทั้งองค์ มีฐานปัทม์เป็นศิลาแลงขนาด 3x7 เมตร มีรูปแบบศิลปะแบบบาปวนตอนปลายถึงนครวัดตอนต้น โดยกำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-17

- **ปราสาทคูม** ตั้งอยู่บ้านธาตุคูม อำเภอเมืองสกลนคร ห่างตัวเมืองประมาณ 2 กิโลเมตร เป็นปราสาทที่ก่อด้วยอิฐมีจำนวน 3 หลังเรียงตัวกันตามแนวเหนือใต้มีรูปแบบศิลปะแบบบาปวนตอนปลายถึงนครวัดตอนต้น โดยกำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-17

- **ปราสาทภูเพ็ก** ตั้งอยู่บนยอดเขาภูเพ็ก อำเภอพรรณานิคม ห่างตัวเมืองประมาณ 23 กิโลเมตร เป็นปราสาทที่ก่อด้วยหินทรายทั้งองค์แต่ยังไม่แล้วเสร็จ มีรูปแบบศิลปะแบบบาปวนตอนปลายถึงนครวัดตอนต้น โดยกำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-17

ตำแหน่งที่ตั้งของปราสาทหินต่างๆมีนัยยะในการสร้างมณฑลหรือเขตอิทธิพลของปราสาทในหลายระดับ ซึ่งจะสัมพันธ์กับคติมณฑลที่เป็นการให้ความหมายเชิงพื้นที่ว่าเป็นเขตสถาปนาพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์

ภาพที่ 4: แสดงผังวัดพระธาตุเชิงชุมที่เียงตามทิศตะวันออกแท้

2) **คติแห่งมณฑล** เป็นการรับความเชื่อมาจากอินเดียพร้อมกับศาสนาฮินดู โดยคติมณฑลทำให้เกิดการวางผังเมืองตามคัมภีร์มานสาธิปศาสตร์ เรื่องวสตุวิทยา (Vastu Vidya) ที่กล่าวการวางตำแหน่งและขนาดพื้นที่ใช้สอยทางสถาปัตยกรรม (Iyer, 1980: 97-120) ซึ่งการสถาปนามณฑล ศักดิ์สิทธิ์หรือที่เรียกว่า “มณฑลจักรวาล” ต้องคำนึงถึงภูมิที่ตั้งของเมืองโดยมีองค์ประกอบหลักที่มีภูเขาและพื้นที่ตั้งของเมือง ซึ่งภูเขามิมีความหมายถึงเขาพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาล และมีมณฑลหรืออาณาเขตศักดิ์สิทธิ์ที่ครอบคลุมพื้นที่ในการตั้งชุมชน และสำหรับพื้นที่เมืองสกลนครได้มีองค์ประกอบที่สื่อความหมายคติมณฑลจักรวาลในหลายระดับเช่น พระธาตุเชิงชุมเป็นเทวสถานที่มีเขมณฑลที่ครอบคลุมชุมชนภายในเขตเมืองเดิม พระธาตุนารายณ์เจงเวง เป็นเทวสถานที่มีเขมณฑลครอบคลุมภายในเขตเมืองเดิมและชุมชนโดยรอบ สำหรับพระธาตุภูเพ็กที่ถือว่าเป็นเทวบรรพตมีเขมณฑลที่ครอบคลุมพื้นที่กว้างในระดับอนุภูมิภาค

ภูมิพยากรณ์ที่ตั้งชุมชนเขมรในอดีตได้เน้นถึงภูเขาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยจะตั้งเมืองหันหลังให้ภูเขา ด้านหน้าเมืองจะหันหน้าสู่แหล่งน้ำธรรมชาติหรือบาราย และมีที่ราบล้อมรอบสำหรับใช้ในการเกษตรกรรม โดยความเชื่อเรื่องภูเขาศักดิ์สิทธิ์นี้เป็นความเชื่อที่พ้องกันในหลายวัฒนธรรม และถูกเลือกเป็นทำเลที่ตั้งเมืองตามลักษณะภูมิพยากรณ์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวตรงตามลักษณะภูมิประเทศของเมืองสกลนคร แต่เนื่องจากการเสื่อมสลายของวัฒนธรรมเขมรในช่วงที่มีการสร้างเมืองสกลนคร จึงทำให้องค์ประกอบต่างๆไม่เสร็จสมบูรณ์ ซึ่งลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบวัฒนธรรมเขมรที่มีลักษณะใกล้เคียงกับเมืองสกลนครคือ พื้นที่บริเวณปราสาทพนมรุ้ง อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งเป็น

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบวัฒนธรรมเขมรที่มีความสมบูรณ์ตามคติภูมิพยากรณ์ (Jumpon, 2005: 236-238) ซึ่งถ้าเทียบเคียงองค์ประกอบทั้งสองเมืองนี้ พบว่ามีความคล้ายคลึงทางด้านคติด้านการตั้งถิ่นฐานเป็นอย่างมากกล่าวคือ การสร้างปราสาทพนมรุ้งนั้นเพื่อเป็นเทวบรรพตในระดับภูมิภาคของพื้นที่เขมรสูง เทียบเคียงกับปราสาทภูเพ็กที่เป็นเทวบรรพตศูนย์กลางในระดับภูมิภาคอีสานตอนบน ปราสาทเขาปลายบัดเทียบเคียงกับพระธาตุนารายณ์เจงเวง ที่สร้างบนที่สูงเพื่อเป็นเทวบรรพตระดับเขตเมืองและปราสาทเมืองต่ำเทียบเคียงพระธาตุเชิงชุม ที่สร้างบริเวณกลางเมืองเพื่อเป็นเทวสถานในระดับชุมชน โดยการเทียบเคียงด้านทำเลที่ตั้งตามคตินี้ ทำให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองสกลนครในยุคนั้น โดยโครงสร้างต่างๆได้ถูกกำหนดขึ้นให้เป็นเมืองหลักที่มีความสำคัญในระดับภูมิภาคทางตอนเหนือของอาณาจักรเขมร

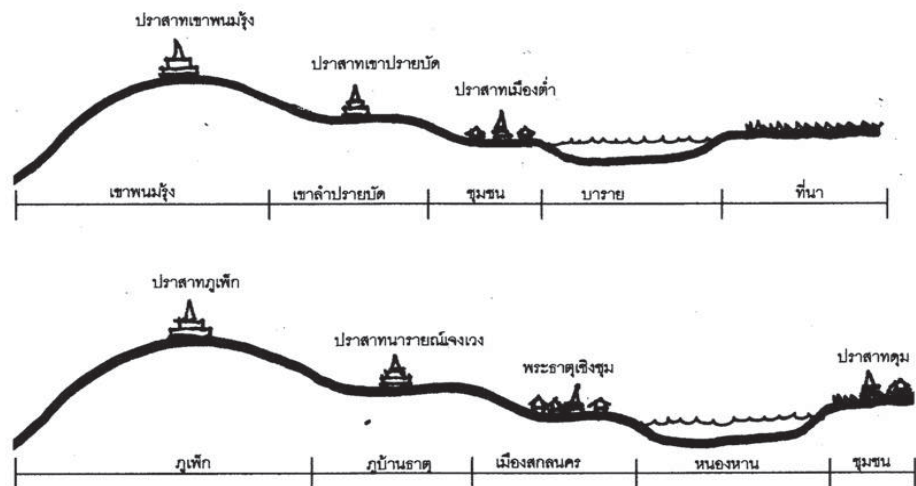
1.5 แนวคิดที่เป็นธรรมเนียมประเพณีในวัฒนธรรมเขมรที่ส่งผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรม

ธรรมเนียมที่สำคัญและสืบทอดต่อกันมาในวัฒนธรรมเขมร ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมมีธรรมเนียมหลักอยู่ 3 ประการคือ (Sutthitham, 2001: 99-105)

1) **ธรรมเนียมการประดิษฐานคิ่วลิ่งค์** เป็นการสร้างเทวศรมและเทวบรรพตเพื่อประดิษฐานคิ่วลิ่งค์ในพื้นที่ศูนย์กลางเมือง เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองและเป็นที่เคารพบูชาของประชาชน ซึ่งคติลัทธิเทวราชาทำให้เกิดการสร้างเทวบรรพต ด้วยถือว่ากษัตริย์นั้นเป็นสมมติเทพ จึงทำให้เกิดการสร้างเทวสถานที่ยกฐานสูงหรือสร้างบนภูเขาเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุ เพื่อเป็นที่สถิตของดวงวิญญาณของกษัตริย์เมื่อสิ้นพระชนม์ ในการสร้างเทวบรรพตมีสองลักษณะคือ การสร้างเทวบรรพตบริเวณกลางเมือง ดังเช่นการสร้างปราสาทหินบริเวณพระธาตุเชิงชุมในปัจจุบัน และการสร้างเทวบรรพตบนภูเขาจริงดังเช่น ปราสาทพระธาตุนารายณ์เจงเวง และปราสาทภูเพ็กในเมืองสกลนคร โดยความหมายของ เทวสถานทั้งสามแห่งนี้ เพื่อสื่อความหมายแทนเขาพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางจักรวาล โดยมีขอบเขตมณฑลที่ครอบคลุมเมืองสกลนครทั้งหมด ซึ่งถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อในวัฒนธรรมเขมร

2) **ธรรมเนียมการถวายที่ดินกัลปนา** เป็นการถวายที่ดิน ทาส สัตว์และทรัพย์ต่างๆแด่พระศาสนา ซึ่งเรียกว่า การกัลปนา อันจะก่อให้เกิดกุศลและได้รับการจารึกชื่อไว้ในศาสนสถานเหล่านั้น ดังที่พบจารึกในพระธาตุเชิงชุมบริเวณซุ้มประตูของปราสาทหินองค์โนนเป็นภาษาขอมโบราณ ที่กล่าวถึงการถวายที่ดินและสิ่งของเช่น ทาส 4 คน วัว 4 ตัว ข้าวเปลือกและที่นาเพื่อเป็นสมบัติของเทวสถานแห่งนี้ (SakonNakhon Province, 2014: 26-27) ดังนั้นการถวายที่ดินเพื่อกัลปนาทำให้ที่ดินตกเป็นของศาสนสถาน จึงทำให้พื้นที่ของศาสนสถานมีบริเวณที่กว้างขวางและการมีข้าทาสทักอ้าย ทำให้เกิดผลผลิตต่างๆตามมา ซึ่งนำไปใช้สำหรับประโยชน์ในการทำนุบำรุงศาสนสถานให้คงอยู่ต่อไป ซึ่งธรรมเนียมนี้ได้ก่อให้เกิดการกำหนดเขตเทวสถานและการใช้พื้นที่โดยรอบทั้งภายในเขตเมืองและเขตนอกเมือง

3) **ธรรมเนียมการสร้างบารายและระบบชลประทาน** การจัดการน้ำในวัฒนธรรมเขมรเป็นภูมิปัญญาที่แสดงถึงความสามารถในการปรับแต่งสภาพธรรมชาติให้เหมาะสมกับการตั้งชุมชน โดยปรับแต่งระบบลำน้ำตามธรรมชาติให้เป็นส่วนหนึ่งของเมือง ที่ใช้ประโยชน์ทั้งในด้านการอุปโภค บริโภคและการเกษตรกรรม โดยการจัดการแหล่งน้ำในวัฒนธรรมเขมรมีความแตกต่างกันตามจำนวนประชากรและภูมิประเทศที่แตกต่างกัน ซึ่งองค์ประกอบในการชลประทานในวัฒนธรรมเขมรแบ่งออกตามการใช้สอยได้ดังนี้

ภาพที่ 5: แสดงภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐานและการสร้างเทวบรรพต ตามแนวคิดมลทลคติบริเวณพื้นที่เมืองสกลนคร เปรียบเทียบกับพื้นที่ปราสาทพนมรุ้ง

- **สระน้ำหรือบาราย** เป็นลักษณะสระน้ำรูปทรงสี่เหลี่ยมที่เกิดจากการขุดในบริเวณที่มีลำน้ำไหลผ่าน หรืออยู่ในบริเวณใกล้เคียงเพื่อการรับและระบายน้ำ โดยพบทั้งตำแหน่งที่อยู่ภายในคูเมืองเช่น เมืองหนองหานกุมภวาปี เมืองสกลนคร (บริเวณสระพังทองในปัจจุบัน) และบารายที่ตั้งอยู่นอกคูเมืองเช่น เมืองพิมาย ซึ่งตำแหน่งที่ตั้งดังกล่าวจะขึ้นอยู่กับภูมิประเทศเป็นสำคัญ น้ำที่ถูกเก็บกักในบารายมีจุดประสงค์เพื่อใช้สำหรับการบริโภคเป็นหลักสำหรับเมืองที่มีระบบคูคลองล้อมรอบ (เป็นเมืองศูนย์กลางระดับภูมิภาคเช่น พิมาย สกลนคร หนองหานกุมภวาปี) โดยคาดการณ์จากขนาดของ บารายที่มีขนาดเล็ก เมื่อเปรียบเทียบกับขนาดของเมือง แต่สำหรับเมืองในระดับอนุภูมิภาคและเมืองในครอบครองที่ไม่มีคูคันล้อมรอบนั้น จะมีบารายขนาดใหญ่เมื่อเปรียบเทียบกับขนาดของชุมชน จึงคาดคะเนได้ว่าในชุมชนที่ไม่มีระบบคูคันล้อมรอบ น้ำในบารายจะถูกใช้เพื่อการอุปโภคและบริโภคด้วย แต่คงไม่เพียงพอสำหรับการเกษตร สำหรับในด้านการดูแลสุขภาพคุณภาพน้ำในบารายในยุคนั้น มีการจัดการอยู่สองรูปแบบคือ การที่บารายมีการเชื่อมเส้นทางน้ำกับลำน้ำธรรมชาติ ทำให้สามารถเปลี่ยนถ่ายและหมุนเวียนน้ำได้จึงไม่เกิดการเน่าเสีย ซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่ใช้ร่วมกับระบบธรรมชาติได้เป็นอย่างดี ส่วนการจัดการด้านสังคมนั้น บารายถูกให้ความหมายเป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ประกอบพิธีกรรมในศาสนสถาน ดังนั้นชุมชนจึงช่วยกันรักษาและไม่ละเมิดความศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าว จึงทำให้คุณภาพน้ำของบารายมีความสะอาดที่ใช้ในชุมชนได้อย่างถาวร

- **คันดินและคูน้ำ** มีลักษณะสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือสี่เหลี่ยมจัตุรัสโดยขอบเขตภายในคูคันมีความหมายถึงพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามคติมลทล และเป็นเขตมลทลของเทวบรรพตหรือเทวสถาน ลักษณะคูน้ำคันดินจะพบได้ในเมืองระดับศูนย์กลางภูมิภาคและเมืองศูนย์กลางอาณาจักรเท่านั้น ในระบบการจัดการน้ำที่มีลักษณะเป็นคลองนี้ มีจุดประสงค์เพื่อเป็นระบบส่งน้ำให้กับประชากรที่อยู่ภายในเขตคูเมือง โดยพิจารณาจากรูปแบบคูคันจะพบเฉพาะในเมืองหลักที่มีจำนวนประชากรเป็น

จำนวนมาก ดังนั้นการใช้น้ำจากบารายแหล่งเดียวอาจจะไม่เพียงพอ และระยะทางจากขอบเมืองไปถึงบารายจะไกลในการเข้าถึงแหล่งน้ำในชีวิตประจำวัน ซึ่งเมื่อพิจารณาถึงรูปแบบของระบบคูคลองที่ล้อมรอบเมือง จึงเป็นการจัดการระบบน้ำที่มีประสิทธิภาพ ที่เข้าถึงส่วนต่างๆของเมืองได้เป็นอย่างดีในการใช้อุปโภค สำหรับเมืองสกลนครได้มีระบบคูคันที่ชัดเจนตามแบบเมืองหลักในวัฒนธรรมเขมร ซึ่งสันนิษฐานว่าคงเป็นระบบส่งน้ำเพื่อการอุปโภคของเมือง ส่วนน้ำในการบริโภคน่าจะใช้น้ำจากบารายที่มีคุณภาพน้ำที่ดีกว่า ซึ่งชุมชนก็ได้ใช้น้ำจากบารายในการบริโภคต่อเนื่องมาตลอด

- ระบบชลประทานเพื่อการเกษตรกรรม พบได้ในบริเวณที่เป็นพื้นที่ราบบริเวณทิศใต้ของเมืองสกลนคร โดยระบบชลประทานที่พบเป็นระบบร่องน้ำที่สร้างเชื่อมต่อกับลำห้วยเดิมที่ไหลลงมาจากภูพาน ซึ่งนอกเหนือจากระบบคลองย่อยแล้วพบว่า การสร้างถนนโบราณทางด้านใต้และตะวันออกของเมืองสกลนครเป็นคันดินในการเบี่ยงน้ำให้เข้าพื้นที่เกษตรกรรม และป้องกันน้ำไม่ให้ไหลจากภูพานเข้าท่วมพื้นที่บริเวณเมืองด้วย

1.6 สรุปความหมายภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองสกลนครในยุควัฒนธรรมเขมร

จากการศึกษาตีความเชื่อและองค์ประกอบเมืองสกลนครในยุควัฒนธรรมเขมรพบว่า พื้นที่เมืองสกลนครถูกให้ความหมายเป็น “เขตมณฑลศักดิ์สิทธิ์” โดยมีเทวสถานเป็นตัวแทนของเทพเจ้าพระสุเมรุที่ตั้งอยู่ศูนย์กลางจักรวาล และเป็นที่พำนักของเทพสูงสุดในความเชื่อของศาสนาฮินดูและพุทธนิกายมหายาน ซึ่งตำแหน่งที่ตั้งของเทวสถานเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่เมืองสกลนคร ที่ถูกสร้างให้เป็นเมืองศูนย์กลางหลักในเขตตอนเหนือของอาณาจักรเขมร ดังที่ปรากฏปราสาทหินที่เป็นตัวแทนศูนย์กลางจักรวาลในระดับชุมชนไปจนถึงระดับภูมิภาค ซึ่งการให้ความสำคัญต่อเมืองสกลนครดังกล่าว ทำให้เกิดการก่อสร้างตามธรรมเนียมปฏิบัติของวัฒนธรรมเขมรเช่น การสร้างบาราย คูเมือง ศาสนสถาน ระบบชลประทานและพื้นที่เกษตรกรรม โดยสิ่งก่อสร้างต่างๆยังคงปรากฏเป็นภูมิลักษณะเมืองสกลนครที่สำคัญมาจนปัจจุบัน

2. กระบวนการเปลี่ยนผ่านความหมายภูมิทัศน์วัฒนธรรมจากวัฒนธรรมสุโขทัยสู่วัฒนธรรมล้านช้าง

หลังจากที่อำนาจของอาณาจักรเขมรเสื่อมลง หลังปลายรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724-1762) อันเกิดจากปัจจัยสำคัญเช่น การเสื่อมอำนาจการปกครองภายใน และแพร่เข้ามาของพุทธศาสนานิกายเถรวาท รวมถึงการมีอำนาจเข้มแข็งขึ้นของอาณาจักรอยุธยา ส่งผลกระทบต่อความเป็นเอกภาพในการปกครองหัวเมืองในแถบลุ่มน้ำโขง โดยเฉพาะเมืองสกลนครที่เป็นเมืองหน้าด่านด้านทิศเหนือของอาณาจักรเขมร ทำให้เกิดการอพยพของผู้คนขึ้นปกครองและบริหารกลับสู่เมืองเขมรจนเมืองสกลนครกลายเป็นเมืองร้าง (Wiphakphotchanakit, 1987: 279) ในระยะเวลาต่อมาช่วงระหว่าง พ.ศ. 1896-2371 เป็นช่วงเวลาที่ชุมชนในแอ่งสกลนครมีความสัมพันธ์และเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง และโดยเริ่มแรกมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง ต่อมาได้ย้ายมาที่เวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ ซึ่งตั้งแต่ พ.ศ. 2103 เป็นต้นมา เมืองในแอ่งสกลนครได้มีความสัมพันธ์อยู่กับศูนย์กลางการปกครองที่เมืองเวียงจันทน์ และเมืองสกลนครได้ถูกตั้งให้เป็นหัวเมืองหลักในนาม “เมืองเชียงใหม่หนองหาน” ซึ่งรวมระยะเวลาประมาณ 5 ศตวรรษ ที่เมืองในแอ่งสกลนครได้

อยู่ในการปกครองของอาณาจักรล้านช้าง และในช่วงกระบวนการเปลี่ยนผ่านความเชื่อทางศาสนาและวัฒนธรรมของผู้คนในแอ่งสกลนครจากระบบความเชื่อในวัฒนธรรมเขมรเข้าสู่วัฒนธรรมล้านช้างนั้น ได้เกิดกระบวนการเปลี่ยนผ่านที่สำคัญใน 2 ประเด็นคือ

2.1 การเข้าครอบครองและเปลี่ยนความหมายพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เดิม

ตามแนวคิดของศาสนาฮินดู โลกประกอบไปด้วยทวีปที่เป็นศูนย์กลางคือ ชมพูทวีป พร้อมด้วยภูเขาพระสุเมรุที่ตั้งอยู่ศูนย์กลางโลก ทวีปที่เป็นแผ่นดินนั้นถูกรายล้อมด้วยแผ่นดินวงแหวน 6 ชั้นที่แยกออกจากกันด้วยมหาสมุทรทั้งเจ็ด แผ่นดินชั้นนอกสุดถูกล้อมรอบด้วยกำแพงหิน ส่วนยอดของภูเขาพระสุเมรุจะเป็นที่ประทับของพรหมและเทพเจ้า ส่วนระบบความเชื่อในพุทธศาสนาในไตรภูมิคติ มีความแตกต่างในรายละเอียดกับศาสนาฮินดู ถึงแม้จะมีพื้นฐานความคิดที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางเหมือนกันเช่น เขาพระสุเมรุจะมีทิวเขารูปวงแหวนล้อมรอบอีก 7 ชั้น แต่ละชั้นจะคั่นด้วยมหาสมุทรทั้งเจ็ด พ้นจากภูเขาเป็นมหาสมุทรใหญ่และมีทวีปอยู่ 4 ทวีป โดยชมพูทวีปจะอยู่ทางทิศใต้ (Wongthes, 2013: 148-149)

ปราสาทหินถือเป็นเทวสถานและเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในวัฒนธรรมเขมร ที่มีความหมายเป็น “เทวบรรพต” ที่เป็นศูนย์กลางจักรวาลและที่ประทับของเทพสูงสุดในศาสนาฮินดูและพุทธนิกายมหายาน ได้ถูกให้ความหมายใหม่ในวัฒนธรรมล้านช้างที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท เป็น “เขาพระสุเมรุ” ตามความเชื่อในไตรภูมิคติ โดยใช้วิธีการสร้างเจดีย์ครอบศาสนาสถานองค์เดิม เช่น ในกรณีขององค์พระธาตุเชิงชุม ที่ได้สร้างเจดีย์ครอบปราสาทหินในบริเวณศูนย์กลางเมืองสกลนคร โดยใช้รูปแบบตามคติของล้านช้าง และใช้คำเรียกแทนปราสาทองค์เดิมด้วยคำว่า “พระธาตุ” เช่น ปราสาทนารายณ์เจงเวง ได้ถูกเปลี่ยนเป็น พระธาตุนารายณ์เจงเวง เป็นต้น ซึ่งกระบวนการเข้าครอบครองพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เดิมนั้น เป็นการเปลี่ยนในเชิงความหมายพื้นที่ หรือบางกรณีก็เป็นการเปลี่ยนทั้งรูปแบบและความหมายพร้อมกัน ซึ่งมีผลให้เกิดความหมายและรูปแบบใหม่ในเชิงพื้นที่ รวมถึงธรรมเนียมปฏิบัติต่อพื้นที่เหล่านั้น ที่ส่งผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองสกลนครในเวลาต่อมา

2.2 การสร้างวาทกรรมผ่านตำนาน

กระบวนการสร้างวาทกรรมโดยใช้ตำนานเป็นสื่อ มีจุดประสงค์เพื่อการเผยแพร่แนวความคิดทางความเชื่อให้กับผู้คนในระดับกว้าง โดยตำนานที่ถูกเผยแพร่อย่างกว้างขวางในแอ่งสกลนครที่อาณาจักรล้านช้างได้จัดทำขึ้นคือ ตำนานอรัญคราตุ (ตำนานพระธาตุพนม) ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธพยากรณ์และเหตุบ้านการเมืองในพื้นที่ลุ่มน้ำโขง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์และความเชื่อของผู้คนในยุคสมัยนั้น อันนำไปสู่การแปลความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมของผู้คนได้

ตำนานอรัญคราตุในบทที่ว่าด้วยพุทธประวัตินั้น ได้กล่าวถึงการเสด็จโปรดสัตว์ของพระพุทธเจ้าในแถบลุ่มน้ำโขงตามสถานที่ต่างๆ ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา สำหรับเมืองสกลนครได้ปรากฏอยู่ในตำนานนี้เช่นกัน กล่าวคือ เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาถึงเมืองหนองหานหลวง พญาสุวรรณพิงคารได้ออกมาทูลอาราธนาเข้าไปฉันในปราสาทปราสาท เมื่อพระพุทธองค์ทรงทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ได้ทรงประทับรอยพระบาทที่พื้นศิลา และปรากฏลูกแก้วลอยขึ้นมา 4 ลูก ซึ่งหมายถึงพระพุทธเจ้าทั้ง 3 พระองค์ที่เคยมาประทับรอยพระบาทไว้ที่นั่นอันได้แก่ พระพุทธเจ้า กุสสันธ โกนาคมม และพระกัสสป โดยลูกแก้วลูกที่ 4 หมายถึงพระองค์เอง และทรงเทศนาสนาสนาครุณิตานแก่พญาสุวรรณพิงคาร ความว่า

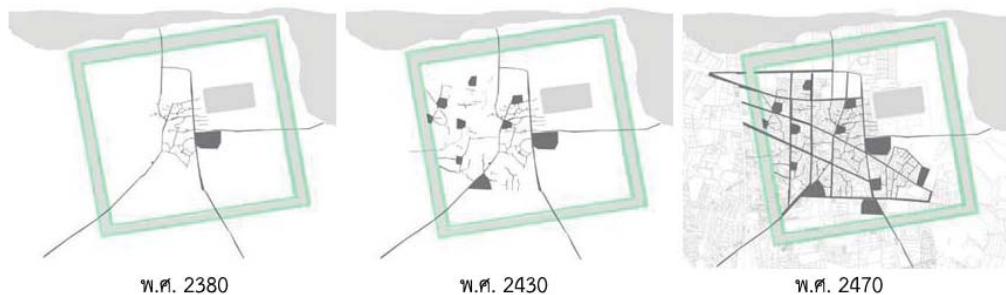
“รอยบาทที่ตึกอาคารได้อิฐฐานไว้ที่ก่อนหินในแม่น้ำใหญ่ไปเห็นนั้น พระพุทธศาสนาบ้านเมือง จักรุงเรื่องด้วยพระสังฆเถระผู้ใหญ่ ตึกอาคารไว้รอยบาทที่แผ่นดินบนยอดเขา เพื่อให้ไหลลงทางใต้ ให้บ้านเมือง พระพุทธศาสนาสุขสำราญรุ่งเรือง โลมเต็งอัสปฐิรพาลผู้เป็นบาป และเหล่ามนุษย์ที่เป็นมิฉฉาปฏิภูมิ และอัสซีทั้งหลายเหล่านั้น ให้เป็นมงคลต่อพระพุทธศาสนาบ้านเมือง เมื่อเท้าพระยามิบุญเกิดขึ้นแล้ว บุรุษผู้อาชาไนยก็จักบังเกิดมี เขาเหล่านั้นเที่ยวร้อมเป็นมงคลแก่พระพุทธศาสนาและบ้านเมือง รอยบาทที่ตึกอาคารได้อิฐฐานไว้ที่ก่อนหินนั้น หมายถึงพระพุทธศาสนาอันจะมาถึงตาม**มัชฌิมราชธานี**แต่ก่อน” และทรงตรัสความตอนหนึ่งว่า “รอยพระบาทอันพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ประดิษฐานนั้น เพื่อหมายเมืองใน**ชมพูทวีป**ว่าเป็นมงคลแต่ปฐมกัลป์ ด้วยเหตุว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย บ่มิได้เกิดในที่ทั้ง 3 และหมาย กงจิตแก้วโลมไว้ยังชมพูทวีปนี้” (Fine Art Department, 1994: 47-48) และในทีโดที่พระองค์เสด็จประทับด้วยเหตุใดก็ตาม ที่แห่งนั้นเรียกว่า “**โชติกเจดีย์**” ที่ซึ่งพระพุทธศาสนาจะเจริญรุ่งเรือง เมื่อพญาสุวรรณพิงคาร ได้สดับธรรมแล้ว ทรงได้สร้างอุโมงค์ปิดด้วยหิน ปิดรอยพระพุทธรูปบาทและเรียก “**พระธาตุเชิงชุม**” ที่หมายถึงการชุมนุมของรอยพระพุทธรูปบาท มาจนปัจจุบัน (Phra Dham Rachanuwat, 2008: 23)

ความหมายเชิงพื้นที่ในตำนานอูรังคราตุที่ได้อ้างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาลนั้น หมายถึงพื้นที่บริเวณนี้มีผู้คนอาศัยมาอย่างยาวนานและต่อเนื่อง และการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า หมายถึงการเข้ามาของพุทธศาสนา และสถานที่ใดที่พระองค์เสด็จไปประทับ ก็เปรียบเหมือนเป็น “**โชติกเจดีย์**” ซึ่งจะมีความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในภายหน้า และพื้นที่นั้นยังมีความหมายถึง “**ชมพูทวีป**” ซึ่งเป็นที่อยู่ของมนุษย์และเป็นที่กำเนิดพุทธศาสนา โดยความหมายของดินแดนชมพูทวีปนั้นมีนัยสำคัญ คือ เป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยความอุดมสมบูรณ์ ผู้คนอยู่ในศีลธรรมอันดีปราศจากความรุนแรง พุทธศาสนามีความบริสุทธิ์เจริญงอกงาม และกษัตริย์เป็นผู้มีธรรมะ อยู่ในทศพิธราชธรรม (Aung Thwin, 1976: 51-52)

พระธาตุเชิงชุมที่สร้างครอบรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธเจ้า 4 พระองค์นั้น เป็นสัญลักษณ์ของการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า และหมายให้เป็น “**มัชฌิมราชธานี**” คือเมืองที่อยู่กลางชมพูทวีป ซึ่งหมายถึงการให้ความสำคัญกับพื้นที่เมืองสกลนคร เปรียบเหมือนเป็นศูนย์กลางของดินแดนแห่งพุทธศาสนา และเป็นการตอกย้ำว่าในดินแดนเมืองสกลนครนั้น ได้เป็นชมพูทวีปมาแต่ยุคสมัยพระพุทธเจ้าในอดีตกาลแล้ว ส่วนการสร้างพระธาตุเชิงชุมครอบรอยพระพุทธรูปบาท เป็นการสถาปนาพระธาตุขึ้นมาในความหมายของการเป็น “**เขาพระสุเมรุ**” ที่เป็นศูนย์กลางจักรวาลตามไตรภูมิคติ หรือเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนในพื้นที่แถบนี้ อีกทั้งตำนานอูรังคราตุยังได้กำหนดให้พื้นที่พระธาตุเชิงชุม เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาทุกพระองค์ในภัทรกัลป์ เป็นดินแดนแห่งพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับพุทธประวัติ ในมิติของสถานที่และเวลาอันยาวไกล

ชมพูทวีปเป็นพื้นที่ในไตรภูมิคติเป็นแนวคิดจักรวาลวิทยาตามคติทางพุทธศาสนานิกายเถรวาท ที่มีอิทธิพลต่อคติความเชื่อที่สำคัญคือ เรื่องศีลธรรม อันได้แก่ บาป บุญ นรก สวรรค์ และคติธรรมของผู้ปกครอง (Phra Ratchamunee, 1983: 49) และคติในไตรภูมิที่มีอิทธิพลกับแนวคิดของผู้ปกครองที่สำคัญคือ “**มหาจักรพรรดิราช**” ซึ่งหมายถึง กษัตริย์ที่เป็นผู้ยิ่งใหญ่เหนือกษัตริย์ทั้งปวงทั่วทั้งจักรวาล

ทรงเป็นผู้สร้างสมบุญญาธิการไว้ในอดีต ทรงฟังธรรมเทศนา บำเพ็ญศีล แจกทานเป็นเนืองนิตย์ ซึ่งสอดคล้องกับการปฏิบัติตนตามหลัก “ธรรมราชา” ในคติแบบพุทธ โดยมีภารกิจที่สำคัญ คือ ทรงต้องเชิดชูและปกป้องพระศาสนาให้เสื่อมทรามลง (Preyawanit, 2012: 358-359) ซึ่งผลจากคติดังกล่าว ทำให้มีการทำนุบำรุงพุทธศาสนา การสร้างวัด เจดีย์ เพื่อให้เกิดความรุ่งเรืองในพุทธศาสนา จึงส่งผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองในแถบลุ่มน้ำโขงที่ปรากฏร่องรอยมาจนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 6: แสดงจำนวนวัดที่ถูกสร้างขึ้นในย่านเมืองเก่าสกลนครในช่วง พ.ศ. 2380-2470

3. สรุป

โดยสรุปแล้วเมืองสกลนครในยุคสมัยล้านช้าง การเปลี่ยนคำเรียกปราสาทต่างๆเป็นพระธาตุ และการสร้างวาทกรรมผ่านตำนานเรื่องการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า 4 พระองค์และการก่อสร้างพระธาตุ เป็นการเปลี่ยนความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมจากคติมลทลในวัฒนธรรมเขมรมาเป็นชมพูทวีปตามคติไตรภูมิในพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งจากการเปลี่ยนแปลงความหมายเชิงพื้นที่นี้เมืองสกลนคร ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์เมืองจากองค์ประกอบทางวัฒนธรรมเช่น เทวสถานในวัฒนธรรมเขมรถูกเข้าครอบครองและเปลี่ยนเป็นศาสนสถานในศาสนาพุทธนิกายเถรวาท สำหรับองค์ประกอบทางวัฒนธรรมในวัฒนธรรมเขมรอื่นๆเช่น บาราย คูเมือง ยังคงถูกใช้ประโยชน์เช่นเดิมแต่ถูกให้ความหมายใหม่จากพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ กลายเป็นพื้นที่สาธารณะที่ผู้คนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้ นอกจากนี้ยังพบว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 เมืองสกลนครได้เปลี่ยนผ่านการปกครองมาสู่ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 4) ซึ่งการปกครองหัวเมืองในช่วงแรกยังคงให้หัวหน้ากลุ่มหรือเจ้าเมืองของแต่ละกลุ่มปกครองตนเอง โดยทางส่วนกลางหรือราชสำนักสยามไม่ได้เข้าไปแทรกแซงทางวัฒนธรรมหรือความเชื่อของแต่ละกลุ่ม ทำให้ชาวเมืองสกลนครยังคงถือคติในการบำรุงพระพุทธศาสนาตามคติวัฒนธรรมล้านช้างอย่างต่อเนื่องเสมอมา โดยเจ้าเมืองและกลุ่มผู้ปกครองได้สร้างวัดภายในเขตเมืองเก่าสกลนครจำนวน 12 วัดในช่วงปี พ.ศ. 2388-2459 (ปัจจุบันเหลือเพียง 9 วัด) โดยกระจายตัวตามคุ้มชุมชนต่างๆ และได้ประดิษฐานสร้างประเพณี พิธีกรรม เพื่อต่อยอดความหมายของการเป็นดินแดนพุทธศาสนาหรือ ชมพูทวีป ซึ่งส่งผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองสกลนครมาจวบจนปัจจุบัน

4. ข้อเสนอแนะ

การวิจัยในการหาความหมายของพื้นที่ ที่เกิดจากแนวคิดและคติความเชื่อของผู้คน เป็นการอธิบายให้เห็นถึงเหตุ ปัจจัยที่ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ซึ่งถูกดัดแปลงไปตามความเชื่อในแต่ละยุคสมัย ที่เรียกรวมกันว่าเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม ซึ่งผลการวิจัยฉบับนี้เป็นเพียงการยกเมืองสกลนครเป็นกรณีศึกษาเท่านั้น แต่พบว่าอิทธิพลทางวัฒนธรรมรัฐโบราณในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-25 ได้แผ่อิทธิพลเข้าครอบครองพื้นที่เป็นวงกว้างในแถบอินโดจีน ดังนั้นจึงเป็นประเด็น ที่น่าสนใจในการศึกษาในพื้นที่อื่นๆเพิ่มเติมเพื่อให้เห็นภาพในมุมกว้าง ซึ่งการทราบถึงความสัมพันธ์ของคติผู้คนในระดับภูมิภาคสามารถนำไปใช้ประโยชน์ต่อไปในอนาคต

บรรณานุกรม

- Aung Thwin, Michael. (1979). *Jampudipa: Classical Burma's Camelot*. Journal of Asean Studies, 16, 51-52.
- Boonyothayan, Sansonthi. (2006). *Suriyapatitin Punpee Prasart Phupeg Changwat Sakon Nakhon*. (In Thai) [Solar Millennium Calendar in Phupeg Castle, Sakon Nakhon Province]. Nakhon Prathom: Naiyana Prapai Publisher.
- Fine Art Department. (1997). *Roi Adeet Sakon Nakhon*. (In Thai) [History of Sakon Nakhon]. N.P.: n.p.
- Fine Art Department. (1994). *Urangkathat (Tamnan Phra That Phanom)*. (In Thai) [Myth of That Phranom Pagoda]. Bangkok.: Ruenkaew Karnpim.
- Iyer, Thiagaraja. (1980). *Indian Architecture*. Delhi: Mehra Offset Press.
- Jumpon, Preeyanut. (2005). *Karnsuksa Pattanakarn khong Chumchonboran nai Wattanathamkhmer Boriwen Rob Khao Phranomrung*. (In Thai) [The development of ancient Khmer culture in the area around Khao Phranom Rung, Buriram Province]. Master of Art in Archaeology, Silpakorn University.
- Phra Dham Rachanuwat. (2008). *U-Rang Ka Nithan Tamnan Phratat Phranom*. (In Thai) [Myth of That Phranom Pagoda]. Bangkok: June Publishing.
- Phra Ratchamunee. (1983). *Tripoom Phra Raung Ittipon tor Sungkom Thai*. (In Thai) [Tree Worlds : Social Influence in Thailand]. Bangkok: Saeng Roong Publishing.
- Preyawanit, Nattawut. (2012). *Jariyasart Khong Puentee*. (In Thai) [Areas of Ethics]. Naju: Prawattisart Sathapattakam lae Sathapattayakam Thai (Naju: History of Architecture and Thai Architecture), 8(1), 363.
- SakonNakhon Province. (2014). *Jode Mai Het karn Burana Phra That Cherngchoom*. (In Thai) [Chronicles the Rebuilding of Cherngchoom Pagoda]. Bangkok: Amarin Printing.
- Sutthitham, Thada. (2001). *Phung Chumchon lae Karnchaiteedin Saiarrayathamkhmer nai Park Tawanogchiengnue*. (In Thai) [Land Use and Community Planning in Khmer Culture in The Northeast of Thailand]. Khonkaen: Khonkaen Phimpattana.
- Wanlipodom, Srisak. (2012). *Karn Suksa Sungkomthai phan Phumitat Wattanatham*. (In Thai) [The

Social Study from Cultural Landscape in Thailand]. Retrieved June 11, 2012, from <http://lekprapai.org/watch.php?id=84>.

- Warangrat, Surat. (1985). **Sapap Mooban Rim Nonghan Sakon Nakhon**. (In Thai) [**Communities Surveying around Nong Harn Lake, Sakon Nakhon Province**]. Sakon Nakhon: Teachers College.
- Warangrat, Surat. (1980). **Tamnan Pongsawadan Mueng Sakon Nakhon Chabub Phraya Prachan Prathet Thani**. (In Thai) [**Myth of Sakon Nakhon**]. N.P.: n.p.
- Wiphakphotchanakit, Toem. (1987). **Prawattisart Isan**. (In Thai) [**The History of the North-east of Thailand**]. Bangkok: Thammasart University Publisher.
- Wongthes, Pranee. (2013). **Muang Phra Nakhon, Nakhon Wat, Nakhon Thom**. (In Thai) [**Angkor, Angkor Wat, Angkor Thom**]. Bangkok: Ruenkaew Karnpim.